

LA INTRODUCCIÓ DE LA MEDICINA DE LABORATORI A L'ESCENARI ASSISTENCIAL BARCELONÍ: UNA PRIMERA APROXIMACIÓ AL CAS DE L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU DE BARCELONA (1872-1929)¹

Teresa Huguet Termes

Centre d'Estudis d'Història de les Ciències (CEHIC); Universitat Autònoma de Barcelona.

Paraules clau: medicina de laboratori, Barcelona, Hospital de la Santa Creu, Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques, segles XIX-XX.

The introduction of laboratory medicine in the scenary of medical assistance in Barcelona: a first approach to the study of Hospital de la Santa Creu of Barcelona, 1872–1929.

Summary: This paper aims to be a first approach to the introduction of laboratory medicine within Barcelona welfare scenary. The Hospital of Santa Creu has been chosen as a case study. Within this context, its relationship with an important medical society of that time, the Academia i Laboratori de Ciències Mèdiques [de Barcelona], has been studied between 1872 and 1929.

Key words: laboratory medicine, Barcelona, Santa Creu Hospital, Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques, Nineteenth and Twentieth centuries.

Introducció

L'Hospital de la Santa Creu va ser fundat a Barcelona el 17 d'abril de 1401. Des d'aleshores, el seu rol assistencial dins l'escenari barceloní fou indiscutible. Més endavant, ja entrat el segle XVI, s'aniran inscrivint noves activitats en l'activitat quotidiana de la institució: des de la incursió dins els secrets del cos humà a través de les primeres disseccions anatòmiques amb finalitat docent, passant per l'experimentació amb nous medicaments, fins a la vinculació de les seves sales de malalts a l'ensenyament clínic, per tal de singularitzar-ne alguna d'aquestes transformacions (Danon, 1978; Martínez Vidal, 2002). D'aquesta manera, un nou rol per a l'Hospital s'anirà definint. L'Hospital com a espai que es medicalitza anirà

1. Aquest treball s'ha realitzat dins el marc del projecte finançat pel Ministeri d'Educació i Cultura, ref. BHA2002-04611-C03.

responent, d'una banda, als nous avenços en la formació de professionals de la medicina (metges, cirurgians i farmacèutics), i, d'altra banda, al mateix temps anirà incorporant, de mica en mica, els avenços científics relacionats amb la pràctica de la medicina en la seva vessant diagnòstica (anàlisi química, bacteriologia i radiologia) i terapèutica (farmacològica i quirúrgica).

Aquest procés de medicalització hospitalària ha estat objecte, recentment, de noves perspectives d'anàlisi que han comportat el seu abordatge com un procés llarg i complex i no un simple canvi conjuntural; un procés sense una cronologia uniforme als diferents països ni un patró de desenvolupament uniforme (Martín; Comelles; Arnau, 1993). Aquestes tendències de recerca, inciten, per tant, a anar més enllà d'il·lustrar moments estel·lars del progrés de la institució hospitalària i comprendre'l com un procés dinàmic i dialèctic de producció i difusió de coneixement entre diverses forces implicades; expertes i profanes, tant de dintre com de fora dels murs de l'Hospital.

L'objectiu d'aquesta comunicació, prenent com a exemple l'Hospital de la Santa Creu, institució insigne assistencial de l'època en estudi, és realitzar una primera aproximació entorn d'un cas concret dins dels eixos de medicalització abans plantejats. Es tracta de la introducció de la medicina de laboratori dins l'escenari assistencial barceloní. L'aparició del laboratori com a espai de diagnòstic i de preparació de terapèutiques promou una pràctica mèdica que es basa en proves indirectes realitzades al laboratori, ja siguin diagnòstiques o terapèutiques (Cunningham, Williams, 1992). El laboratori intervindrà, per tant, en el trànsit de la medicina humoral a una medicina que incorpora els avenços de les altres ciències experimentals, prenent, tal com ja s'ha dit, l'Hospital de la Santa Creu com a espai d'anàlisi i, com a marc cronològic, el període entre el 1872 i el 1929.

L'any 1872, una sèrie de professionals de la medicina amb estretes vinculacions amb l'Hospital funden la Sociedad Médica El Laboratorio amb una clara vocació de promoure la recerca medicoexperimental, i l'any 1929 l'Hospital tanca els seus serveis a l'edifici del Raval i es trasllada al nou complex de l'Eixample, de manera que posa fi a una etapa; un complex en teoria més modern i millor dotat. La pregunta que es planteja és: fins a quin punt aquestes pràctiques que s'escenifiquen al laboratori s'institucionalitzen en el decurs dels darrers anys de funcionament de l'Hospital de la Santa Creu? No hi ha dubte que l'Hospital concentrava entre el seu cos facultatiu i els seus professors clínics bona part de la classe mèdica de la Barcelona de l'època, però bé s'hagués pogut donar el cas que aquesta hagués optat per mantenir una pràctica professional conservadora, tenint en compte el caràcter assistencial de la institució i les dificultats de sufragar els costos que aquests avenços devien comportar. D'altra banda, hi ha la possibilitat que aquests avenços estiguessin més vinculats a la pràctica privada d'aquests professionals, a l'abast, per tant, d'una clientela benestant i al servei de la legitimació científica i social d'una classe mèdica que de vegades a l'Hospital no hi constava més que com a figurant. Finalment, cal considerar la hipòtesi que les noves recerques al laboratori haguessin exercit alguna influència en l'assistència dispensada a l'Hospital, i fins i tot, s'haguessin institucionalitzat des de la darrerria del segle XIX.

Aquestes qüestions, tot i estar relacionades amb un canvi de paradigma de transcendental importància dins la medicina, no han estat encara tractades en la historiografia mèdica catalana, llevat de notables excepcions fora de l'àmbit hospitalari (Roca, 1988). Quan s'han estudiat, ha estat en un context internacional i els escenaris considerats han estat instituts de recerca, més que hospitals; llevat també d'algunes excepcions (Jacyna, 1988). En el

decurs d'aquesta comunicació, s'analitzaran dos casos particulars relatius a aquesta temàtica i període cronològic: en primer lloc, un cas particular d'intent, per part d'un metge de l'Hospital de la Santa Creu, d'aplicar nous mètodes per a comprovació de diagnòstic. Això permetrà il·lustrar les tensions que es generaren o bé les dialèctiques que iniciatives de la mateixa índole podrien haver generat o generar en el futur per tal d'establir les bases del que seria una incursió programàtica d'estudi en el futur. En segon lloc, es farà una breu aproximació a l'estudi d'una altra documentació localitzada que il·lustra l'etapa de consolidació d'aquest moviment a l'Hospital, i se n'analitzarà alguna de les possibles raons, que no seran solament científiques.

Els experiments d'Enric Corominas com a espai d'anàlisi i il·lustració d'expectatives (1880): noves inquietuds, nous objectes d'estudi

A través de la documentació dels fons de l'Hospital de la Santa Creu, ha estat possible identificar un episodi succeït l'any 1880, que es considera que il·lustra o, com a mínim, és símptoma dels inicis de la percepció de l'Hospital per part d'alguns professionals de la medicina de la institució com a espai aprofitable per a l'aplicació de nous avenços diagnòstics relacionats amb la medicina de laboratori. Es tracta dels experiments duts a terme pel metge Enric Corominas i Moreu. Aquestes pràctiques surten a la llum precisament a causa del conflicte que s'esdevé quan la Molt Il·lustre Administració li negà la possibilitat de fer-se amb dos quilos de mercuri per tal de preparar un reactiu que permetés analitzar la concentració d'urea en sang a través del metode de Millon.² Es desconeixen encara les raons que impulsaren Enric Corominas a començar aquest tipus d'investigació i l'abast que tingueren dins la institució. De totes maneres, la documentació conservada entorn del conflicte és suficientment interessant per a fer-ne un abordatge que permeti posar en relleu les dinàmiques i tensions a les quals la introducció de la medicina de laboratori va estar sotmesa en els seus inicis.

Val a dir que Enric Corominas va pertànyer a una generació marcada per una sèrie d'esdeveniments que impulsarien canvis importants dins la medicina catalana de l'època. Una breu relació cronològica d'aquests esdeveniments seria la següent: en primer lloc, l'any 1868 Joan Giné i Partagàs i Bertomeu Robert promouen la publicació de la traducció castellana de *Introduction à la médecine expérimentale* de Claude Bernard. Quatre anys més tard un grup d'estudiants de medicina funden a Barcelona la Sociedad Médica El Laboratorio. D'altra banda, el 1876 un grup de professors de la Facultat de Medicina funden, a la seva vegada, l'Acadèmia de Ciències Mèdiques [de Barcelona]. Els interessos comuns d'ambdues societats conduïren a la seva fusió l'any 1877, i s'esdevingué des dels anys 1878 i 1879 la publicació de la revista *Anales de la Academia y Laboratorio de Ciencias Médicas*. Els protagonistes d'aquest moviment ho serien també del Congrés Internacional de Ciències Mèdiques que es promogué des de la comissió organitzadora de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888. D'aquí que siguin coneguts com la Generació del 88.

El 14 de juny de 1880, Enric Corominas, a través de recepta, prescriu dos quilos de mercuri «para reactivo». El mercuri resultava necessari per a la preparació del reactiu de Mi-

2. Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau (en endavant, AHSCSP), *Personal facultatiu*, carpeta 13 (expedients 1 i 2).

llon, que servia, a la vegada, per a fer determinacions d'urea en orina. Resta clar que aquests tipus de pràctiques ja es duïen a terme a l'Hospital o almenys així es desprèn de l'ofici que l'administració de l'Hospital (MIA) remet al metge:

La circunstancia de que esa MIA con el celo e interés que le distingue tratándose del bienestar de los enfermos, no ha reparado en ninguna clase de sacrificios, ha hecho que estuviesen a disposición de los facultativos de este establecimiento todos los preparados que procediendo de la oficina de farmacia pueden obtenerse con el objeto de multiplicar los medios de diagnóstico.

Bé podria haver estat aquesta la raó per la qual la MIA acceptés proveir-lo, però no sense deixar per escrit cert tipus de recel, potser per raons econòmiques, envers aquesta pràctica:

Es altamente laudable toda vez que los enfermos y la ciencia reporten de ello comunes beneficios. Sin embargo hoy llama poderosamente la atención de la MIA una receta del Dr. Corminas en la cual este facultativo prescribe dos kilos de mercurio para reactivo. Pareciéndole que para eso era extraordinariamente exagerada la cantidad de la sustancia pedida y deseosa de que por ningun concepto puedan tener lugar excesos de ningún genero consulta a este cuerpo para ver si realmente puede tener las aplicaciones que dicho sr. Corminas expresa en su oficio dirigida a la MIA, después de haberle hecho entrega de la cantidad de mineral pedido.

La resposta del cos facultatiu és certament ambivalent i reflecteix clarament el rol que encara tenia com a grup sotmès a les directives d'altres guardians de la institució. Això fa que apareguin en aquest document de resposta reflexions contradictòries que, d'una banda, qüestionen fins a cert punt les pràctiques del seu company:

[...] y después de haber consultado los autores que hablan acerca de la preparación del reactivo de Millon y el modo de emplearlo para la determinación de la urea en la orina, opina que la cantidad es realmente crecida si se trata de un solo ensayo, que no producirá resultado alguno para la investigación [...] El cuerpo facultativo cree también que el hecho en si aparece como una extralimitación de cargo toda vez que siempre con muy buen celo y exactitud se han preparado en la oficina de farmacia todos los reactivos, formulas y otras diversas prescripciones incluso las de más difícil elaboración que han sido necesarias a los facultativos para bien de los enfermos de este hospital.

D'altra banda, defensen la necessitat d'aplicar aquests nous mètodes en l'espai hospitalari:

[...] pero atendiendo a la predilección que a los estudios químicos tiene dicho sr y además a su deseo de multiplicar los experimentos y de ahorrarse el trabajo de preparar más a menudo el reactivo citado deja de parecer exagerada [...] pero puede disculparse su modo de proceder si se atiende a que la preparación del

reactivo Millon es operación delicada y engorrosa y que obró así sólo por el deseo de preparárselo por sí mismo puesto que era suya la idea de emplearlo y al mismo tiempo con el fin de no sobrecargar con un trabajo extraordinario a la Oficina de Farmacia. Por fin el cuerpo facultativo supone que la idea de trabajar en bien de los enfermos y de la ciencia, valiéndose de reacciones que fijan el diagnóstico, fue el único objeto que tuvo el Dr. Corminas, ya que de los datos y antecedentes adquiridos no puede desprenderse nada en contra de ello. 13 de julio de 1880.

Entre línies, a través d'aquest darrer fragment es constata que les mencionades pràctiques potser no haurien de relacionar-se estretament amb l'entorn hospitalari com a institució, sinó amb les iniciatives particulars de certs personatges que, de ben cert, troben en l'espai hospitalari, que no amb la institució, un camp de treball i recerca no menyspreable.

El protagonista del conflicte, Enric Corominas, en la seva resposta explícita la seva suposició que la direcció de l'Hospital no posaria cap dificultat al fet que els metges es dediquessin a investigacions clíniques dins de les seves atribucions. D'altra banda, el cos facultatiu, en el seu ofici havia apuntat com a possibilitat per a aquestes iniciatives personals que Enric Corominas no volgués sobrecarregar la farmàcia amb feina. Tanmateix la possibilitat de tensions fruit de possibles transformacions d'espais i tasques a l'Hospital la deixa entreveure el mateix protagonista manifestant la seva desconfiança respecte a certes tasques que aquesta duia a terme:

[...] no encargándola a la farmacia de la casa porque en materia de disoluciones de esta especie solo puede tenerse confianza en las que se preparan personalmente necesitando disoluciones diversamente tituladas y siendo 125 o 250 gramos de mercurio [...]. Para cantidad mínima para preparar una de estas disoluciones prescribí la cantidad citada para preparar todas a la vez por ser este procedimiento menor engorro. Por el oficio de suspensión de l cargo [...] impidió que llevase a cabo un intento del modo de que de sus dos kilos de mercurio solo utilice 250 que emplee para obtener 1 litro y medio de disolución en la cual hice algunas determinaciones previas en orina normal.

La part final de l'ofici d'Enric Corominas palesa de manera clara, més enllà d'un enfrontament en relació amb els seus interessos més immediats, el mur d'escepticisme que tant ell com altres professionals de la medicina devien trobar dins els murs de l'Hospital, i que els impedia posar en pràctica avenços ja establerts en altres indrets: «No habiendo utilizado el resto del mercurio lo pongo por lo tanto a disposición de la MIA que puede por tanto pedírmelo en el caso de no permitir investigaciones.»

Desenvolupament i consolidació del laboratori com a espai de diagnosi a l'Hospital: la relació amb l'Acadèmia i el Laboratori de Ciències Mèdiques de Barcelona

Tal com s'ha apuntat, és important destacar les fortes interseccions existents entre la gent que crea l'Acadèmia i el Laboratori, l'any 1872, i els professionals de la medicina que desenvolupen la seva carrera professional o bé el seu aprenentatge a l'Hospital de la Santa

Creu, a partir del 1872 i fins als anys 1929-1930, anys del trasllat de l'antic hospital al nou edifici de l'Eixample. Existeix constància del fort interès per la nova medicina experimental que motivà la creació d'aquesta societat (Calbet i Camarasa, 2001). La pregunta és, doncs: quines conseqüències va poder tenir aquest fet, si és que les va tenir, en la introducció de la medicina de laboratori a l'escenari assistencial? La documentació fins al moment consultada palesa que, si més no, els membres d'aquesta societat, a partir del 1916, començaren a promoure i a convocar cursos relacionats amb incipients aplicacions de la medicina de laboratori com a mitjà de comprovació diagnòstica a l'Hospital. Una carta adreçada al president de la Junta de l'Hospital de la Santa Creu,³ signada el 19 de maig de 1916 per Hermenegild Puig i Sais, president aleshores, deixa constància, en primer lloc, que aquestes pràctiques pogueren bé iniciar-se abans d'aquesta data:

Es de costum en aquesta Acadèmia organitzar anyalment curssos especials de medicina que vingui a facilitar al metge pràctic lo que li és difícil adquirir per el seu sol esforç personal. De l'acullida que dintre la classe mèdica tenen les iniciatives de l'Acadèmia, en donen prova les nombroses matrícules amb que conta i el que cada any van augmentant el nombre dels cursos a l'extrem que el pasta foren 23 els que es donaren.

La carta també dóna a entendre que aquest moviment bé pogué rebre un nou impuls després de la Primera Guerra Mundial. Segurament l'estabilitat econòmica i política que seguí al final de la Guerra impulsaren aquest moviment:

Doncs bé aquesta vida cultural ha vingut ara a intensificar-se en la nostra terra, perquè la conmovió que sofriesen avui amb motiu de la guerra els pobles capdevaners de la civilització, obliga als que no estan en lluita i se senten en forces de millorar a entreprendre la tasca honrosa i humanitària de treballar per el progrés de la ciència. Es per això que l'Acadèmia veient aquesta oportunitat i no dubtant que el caudal científic dels nostres homes de ciència i el nombrós material d'estudi de que disposen, permetria iniciar una actuació científica i didàctica que no sols interessaria als metges espanyols sinó que podria atreure als col·legues del Sud-Amèrica, es dirigeix a totes les institucions mèdiques i socials que hi poden coadyuvar al objecte de sumar totes les forces, tots els recursos per a donar més profit i major grandiositat a aquesta obra. Aquesta invitació la dirigeix especialment a la M.I. Junta del Hospital de la Santa Creu, primer perquè ningú més que ella ha demostrat major amor a la ciència i a Catalunya i perquè casi tot el digne cos facultatiu d'aqueixa Santa Casa que pertany o forma part de la nostra Associació veu i espera amb entusiasme aquesta obra patriòtica i humanitària.

La importància que els membres de l'Acadèmia sembla que atorguen al convit de col·laboració queda palesa pel fet de proposar que sigui el mateix Hospital qui es beneficiï de les matrícules:

3. AHSCSP, *Personal mèdic*, carpeta 12.1, expedient 1.

Inútil es a dir que vital empresa no hauria de reportar cap perjudici moral ni material i si per altra part cert benefici resultant de les matrícules que l'Acadèmia cediria graciosament (pagats els gastos) a l'Hospital. Com a conclusió, l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya, demana a la Il·lustre Junta de l'Hospital de la Santa Creu, se serveixi autoritzar al Cos facultatiu que d'acord amb la Junta de l'Acadèmia pugui organitzar per al proper hivern cursos pràctics de medicina, quin nombre, programa i matrícula se portara a la seva aprovació. Lo que tenim l'honor de comunicar-li per al seu coneixement i resolució que estimi procedent.

El primer d'aquests cursos directament relacionat amb la medicina de laboratori de què es té constància a través de la documentació de l'Hospital data del 1921, tot i que molt probablement ja s'impartí des d'abans el «Curs elemental de treballs de laboratori» organitzat pels metges Fernández Pellicer sota la direcció de Francesc Gallart i Monés.⁴

Cap a una conclusió

Malgrat que aquesta contribució permet sols exposar dos fets aïllats, queda palès, gràcies a la informació que generà el conflicte amb Enric Corominas, que a l'Hospital de la Santa Creu, des del darrer terç del segle XIX, s'hi duen a terme pràctiques relacionades amb la medicina de laboratori, no mancades de tensions i dialèctiques l'origen de les quals cal seguir esbrinant. D'altra banda, a partir d'aquesta data la intersecció entre els protagonistes de l'espai hospitalari i els membres de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques és un fet constatat, com també ho és, a partir del 1916, l'interès a exportar la idea de formar metges en la nova cultura científica experimental i de laboratori tot considerant aprofitable l'Hospital de la Santa Creu. L'anàlisi d'aquests fets, però, deixa grans preguntes encara per respondre, sobre les quals aquest projecte treballa: existiran dos escenaris paral·lels pel que fa referència a la introducció de la medicina de laboratori?: l'Acadèmia i l'Hospital de la Santa Creu. Tenint en compte la incompatibilitat entre els càrrecs de metge a l'Hospital i professional de la medicina que es troba a l'Hospital com a professor clínic (per tant depenent de la Facultat de Medicina), cal preguntar-se també si la possible pràctica i difusió de la medicina de laboratori per part dels membres de l'Acadèmia a l'Hospital, mitjançant cursos, etc., devia ser percebuda com una via d'entrada a aquest escenari de contrapoder respecte a l'*establishment* representat per la Facultat de Medicina. Per a respondre aquesta pregunta serà important esbrinar el rol que tingueren en aquest panorama les activitats desenvolupades a les clíniques privades d'alguns dels protagonistes. És l'Acadèmia una institució que serveix els interessos d'un sector de gent que es troba a l'escenari de l'Hospital General de la Santa Creu i que no pot controlar les places de la Facultat de Medicina? És aquesta societat un exemple aïllat o la nova cultura experimental està a l'agenda d'altres corporacions contemporànies? Especialment des del 1901 en què catalanistes i republicans comencen a establir aliances per a controlar aquest tipus d'institucions, com les hospitalàries. Tant important és elucidar com s'instaura la medicina de laboratori a la Catalunya d'aquell període com també el rol que tingué aquest

4. AHSCSP, *Personal mèdic*. Carpeta 12 (cursos).

avenç en els canvis en l'organització social de la ciència i en l'establiment de noves aliances; a part, certament, de la mateixa transformació, no sols espacial, que s'esdevindria en el si de l'Hospital.

Bibliografia

- CALBET I CAMARASA, J. M. (2001), *Notícia de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i de Balears*, Barcelona, Seminari Pere Mata.
- CUNNINGHAM, A.; WILLIAMS, P. (1992), *The laboratory revolution in medicine*, Cambridge, Cambridge University Press.
- DANON I BRETOS, J. (1978), *Visió històrica de l'Hospital General de Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, Fundació Vives Casajuana.
- JACYNA, L. S. (1988), «The laboratory and the clinic: the impact of pathology on surgical diagnosis in the Glasgow Western Infirmary, 1875-1910», *Bull. Hist. Med.*, 62, p. 384-406.
- MARTÍN, E.; COMELLES, J. M.; ARNAU, M. (1993), «El proceso de medicalización de los hospitales catalanes: el caso del Pío Hospital de Valls», *Dynamis*, 13, p. 201-234.
- MARTÍNEZ VIDAL, A. (2002), «L'Hospital General de Santa Creu de Barcelona: una nova institució assistencial a la Corona d'Aragó», *Annals de Medicina*, 85, p. 236-239.
- ROCA ROSELL, A. (1988), *Història del laboratori municipal de Barcelona: de Ferran a Turró*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.

HOSPITALS, HISTÒRIA I MEDICINA: L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU DE BARCELONA

Jon Arrizabalaga

Departament d'Història de la Ciència. CSIC-Institució Milà i Fontanals.

Paraules clau: *Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona, història dels hospitals, Hospital de la Santa Creu, Barcelona, segles XV-XIX.*

Hospitals, history and medicine: The Santa Creu Hospital of Barcelona.

Summary: *The centrality of hospitals in the development of western medicine has been so clear during the last two centuries that it is very difficult to imagine that nothing was like this before, and that during most of their longest history hospitals have not been a medical institution, but a welfare one. The 600-year history of the Hospital de la Santa Creu i Sant Pau of Barcelona allows to illustrate how hospitals as institutions originally intended for relief of the poor were successively reorientated towards the sick poor (from the fifteenth century), the poor sick (from the nineteenth century) and, finally, the sick of every social condition (throughout the twentieth century). By focusing on the history of the Hospital de la Santa Creu from its foundation in 1401 to its re-foundation as the Hospital de la Santa Creu i Sant Pau in the early twentieth century, some relevant issues of this institution are emphasised and placed in the context of the European hospital movement in order to better understand their historical significance.*

Key words: *Hospital de la Santa Creu i Sant Pau of Barcelona, history of hospitals, Hospital de la Santa Creu, Barcelona, Fifteenth-Nineteenth centuries.*

Introducció

La centralitat de l'hospital en el desenvolupament de la medicina occidental ha estat tan gran durant els darrers dos segles que costa molt imaginar que res no era semblant abans i que durant la part més gran de la seva llarga història els hospitals no han estat una institució no mèdica, sinó d'assistència social.

A Occident, l'hospital ha estat una institució originàriament lligada a la difusió del cristianisme —i una associació semblant existeix entre el budisme i el desenvolupament dels hospitals a Orient. La fonamentació doctrinal de l'hospital arrela en el manament evangèlic de la caritat com una de les tres virtuts teològiques cristianes («Estimaràs el teu proïsme com a

tu mateix», Mateu 22,39). Les sis obres bàsiques de misericòrdia enunciades per Jesús en referir-se al Judici Final (donar de menjar al qui té fam, donar de beure al qui té set, acollir el foraster, vestir el despullat, visitar el malalt i l'empresonat; Mateu 25,34-46) prefiguraren el concepte d'*hospitalitas* cristiana i, consegüentment, la missió de l'hospital.

Tanmateix, hom no pot explicar la difusió del moviment hospitalari sense apel·lar a altres elements inspiradors, presents, també, de manera permanent, com ara la preocupació pel control social i el fet que l'hospital hagi estat una important font de poder per als responsables polítics, religiosos o seculars, de tots els temps; o sorgits en el decurs dels segles, com ara el paper essencial de l'hospital des del Renaixement en el desenvolupament d'interessos de professionals sanitaris sobretot en l'àmbit de la formació i investigació clíniques, el seu caràcter simbolitzant de la fal·lera il·lustrada en la racionalitat i el progrés, o la seva associació amb la gran estima actual per una atenció sanitària basada en la ciència i en la tecnologia (Risse, 1999: 5).

Sens dubte, l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau és, amb les discontinuïtats pròpies d'una institució de tan dilatada història, l'hospital «viu» més antic de Catalunya i de l'Estat espanyol, així com un dels més vetusts d'Europa. Els sis-cents anys d'història d'aquesta institució barcelonina permeten il·lustrar com els hospitals, que originàriament es dedicaven a l'assistència dels *pobres*, es reorientaren de manera successiva vers els *pobres malalts* (a partir del segle XV), vers els *malalts pobres* (des del segle XIX) i finalment, al llarg del segle XX, vers els *malalts* de tota condició social. En aquesta comunicació, es destaquen alguns aspectes rellevants de la història de l'Hospital de la Santa Creu des de la fundació el 1401 fins a la refundació com a Hospital de la Santa Creu i Sant Pau a començaments del segle XX, tot situant-los en el context del moviment hospitalari europeu per tal de millor comprendre'n la significació històrica.

Dels hospitals de pobres als hospitals per a pobres malalts: l'Hospital de la Santa Creu

A partir del segle XIII, les ciutats i viles mediterrànies de l'Occident cristià es revitalitzaren amb l'expansió de les manufactures i el comerç. Liderats per un nou grup social cada vegada més poderós, aquestes ciutats es desenvoluparen com a entitats sociopolítiques creixentment autònomes del poder feudal, tot dotant-se de formes pròpies d'organització política i de noves institucions per tal de respondre als problemes de la vida urbana.

La pobresa i la mendicitat foren el blanc prioritari de les estratègies col·lectives d'assistència social que les elits polítiques urbanes promogueren a tot l'Europa llatina des del segle XIII. Al cap i a la fi, els pobres constituïen aleshores la majoria de la població. Aquestes estratègies, que estaven fonamentades en el manament cristià de la caritat i en una nova ètica de responsabilitat col·lectiva davant els problemes socials, es plasmaren en la contractació pública, a càrrec de l'erari municipal, de metges i cirurgians universitaris per a l'atenció del comú, i en el desenvolupament d'hospitals que habitualment albergaven tota mena de pobres —sans, malalts o discapacitats—, malalts físics i mentals, homes i dones, nens (expòsits i orfes) i gent gran, captaires, rodamons i pelegrins.

Els primers hospitals urbans eren petits establiments privats, amb caràcter d'asil i fundats per benefactors individuals (clergues o laics) o confraries gremials. Des del segle XV, la percepció social de la pobresa com a font d'infecció i contagi creixí al mateix temps que la preocupació política pel control dels indigents, creixentment percebuts com a perill per a

l'ordre social. Al llarg d'aquest segle i del següent, a tot arreu de l'Europa llatina, moltes d'aquestes institucions petites, difuses i més aviat inespecífiques d'auxili de pobres es consolidaren en un nombre molt més limitat de grans hospitals —habitualment coneguts com a *hospitals generals*—, de resultes de processos de reducció generalment estimulats per les autoritats polítiques, tan civils (municipis, corona) com eclesiàstiques (bisbes, ordes religiosos), mitjançant els quals es pretenia optimitzar llurs serveis i rendes. L'objectiu de les noves institucions resultants era assistir grups més específics de pobres i/o proporcionar una atenció més «especialitzada» a les seves necessitats. De resultes d'aquests processos, que no estigueren exempts d'oposició per part dels benefactors privats que no volien perdre llur poder, ni veure reduir-se llurs rendes, els hospitals esdevingueren institucions on, a les tasques tradicionals d'assistència social, se n'afegien altres de noves de caire sanitari.

A la Corona d'Aragó, la reducció o consolidació hospitalària es produí al llarg del segle xv i primera meitat del xvi, en contrast amb la Corona de Castella, on aquest procés només s'inicià a finals del segle xvi, i s'allargà ben dins del segle xvii (López Terrada, 1999; Arrizabalaga, 1999). I fou precisament a Barcelona el 1401, amb motiu de la fundació de l'Hospital de la Santa Creu, on es dugué a terme el procés més primerenc de reducció hospitalària de tota la Confederació catalanoaragonesa. Després vindrien els que crearien l'Hospital Real y General de Nuestra Señora de Gracia de Saragossa (fundat sota el patrocini d'Alfons el Magnànim el 1425), l'Hospital General de Santa Maria de Lleida (1454) i l'Hospital General de València (per decisió arbitral de Ferran el Catòlic el 1512); a més dels de Tarragona (1465) i Jaca (1540), entre d'altres (Baquero, 1952; Fernández Doctor, 2000; Coejo da Pena, 2002; López Terrada, 1986).

La fundació de l'Hospital de la Santa Creu estigué precedida per —i no fou de cap manera aliena a— dècades de fortes convulsions socials ocasionades per la fam (dificultats econòmiques des de la crisi de carestia de l'any 1333), la pesta (estralls periòdics des de mitjan segle xiv) i la guerra (entre les Corones d'Aragó i Castella o «Guerra dels dos Peres», 1356-1367). Al llarg del segle xiv, s'havien millorat les condicions de salubritat de Barcelona, i solucionat els problemes de proveïment d'aigua i d'abastament de gra. Uns anys abans, el sistema bancari havia fet fallida i al començament de l'any 1401 s'havia establert la Taula de Canvi de Barcelona, amb el propòsit d'estabilitzar el sistema financer de la ciutat amb l'aval municipal (Martínez Vidal, 2002). Quatre mesos després (abril de 1401), es col·locaven les primeres pedres de l'Hospital o Casa de la Santa Creu en un acte religiós oficiat pel bisbe de Barcelona, presidit pel rei Martí l'Humà i la reina Maria de Luna, i amb l'assistència d'un representant del primogènit reial i dels consellers de la ciutat. El nou hospital es fundava per iniciativa del Consell de Cent de la ciutat amb l'aprovació episcopal i reial, i el setembre rebia l'autorització apostòlica expedida pel papa Benet XIII des d'Avinyó. La materialització d'aquesta iniciativa havia estat possible per la reducció de, almenys, mitja dotzena de petits hospitals preexistents a Barcelona: els d'en Marcús i d'en Pere Desvilar o de la Ciutat, administrats pel consistori municipal; els dels canonges d'en Colom i d'en Vilar, regits pel bisbe i el capítol; el de Santa Eulàlia del Camp, en mans dels canonges de Sant Agustí, i l'Hospital de Santa Margarida o dels Mesells, destinat a acollir leprosos. Tots llurs recursos i propietats foren transferits a la nova fundació (Lindgren, 1980).

Establert al raval de la ciutat, on fins aleshores era l'hospital fundat pel canonge Colom, la seva nau de llevant i la meitat de la del nord foren construïdes força ràpidament i probablement inaugurades el 1410, quan el nou rei d'Aragó, Ferran I, arribà a la ciutat; men-

tre que l'edificació de la nau de ponent no es conlogué fins a la dècada de 1530 i no s'obria als malalts fins al 1597. El 1622 es fundà la Casa de Convalescència, destinada a allotjar els malalts convalescents de l'Hospital. Malgrat la decisiva aportació testamentària del mercader Pau Ferran, el 1647, aquesta nova dependència de l'Hospital de la Santa Creu no fou inaugurada fins al 1680 (Danon, 1978: 23-44).

El Consell de Cent justificava la seva iniciativa pel clima d'opinió existent a Barcelona que la creació del nou Hospital era «convenient i útil» als pobres malalts, alhora que «honorífic» per a la ciutat. D'acord amb la confirmació papal, el govern de l'Hospital de la Santa Creu quedava en mans de «quatre directors o administradors»: dos canonges elegits pel bisbe i capítol, i dos «ciutadans» escollits pel Consell de Cent. Llur mandat era de dos anys, i cada any se'n renovava la meitat: un canonge i un «ciudadà».

El 1405 el rei Martí atorgava llicència per a l'establiment d'una confraria de Santa Creu, que acceptava presidir, i aprovava les seves *Ordinacions*. Aquesta confraria estava oberta a clergues i seglars, a homes i dones de qualsevol edat i condició social. Els confreres i les confrasses podien contribuir al sosteniment de l'Hospital mitjançant la recollida de donacions en moneda i espècie, i participar en les obres de misericòrdia que en caracteritzaven la vida quotidiana, tot preparant-se per rendir comptes a Déu en el dia del Judici Final (Roca, 1920: 110-121). Habitualment, els membres de les confraries gaudien del privilegi de ser assistits a l'Hospital al qual estaven vinculats si queien malalts.

El 1417 els administradors de l'Hospital de la Santa Creu redactaren les *Ordinacions* que regulaven les activitats del personal (*oficials*) que hi treballava. D'acord amb la percepció dels administradors, el nou hospital reportava prestigi («lum, noblesa, ornament, laor, glòria e amplitud») a la ciutat de Barcelona, i les seves activitats assistencials contribuïen de manera destacada al manteniment de la pau social a la ciutat i els pobles del voltant. Una primera aproximació al contingut d'aquestes *Ordinacions* permet establir algunes conclusions importants sobre la configuració del nou Hospital:

— L'Hospital de la Santa Creu estava destinat a acollir i assistir un gran nombre de pobres malalts o sans de qualsevol edat i condició («hòmens i dones pobres, afoflats, contrets, orats, nafrats e havents altres misèries humanes, infants gitats e altres persones miserables de diverses nacions i condicions»).

— L'assistència als pobres acollits havia d'inspirar-se en l'Evangeli i de cobrir totes llurs necessitats.

— L'organigrama d'oficis administratius estava encapçalat per un «president» elegit pels administradors, que havia de residir a l'Hospital i de supervisar les activitats de tota la resta del personal. A més, hi havia un «escrivà de ració», un «racional o oydor de comptes», un «rebedor e distribuïdor general de les monedes», un «comprador», un «guardaroba», dues persones pels «oficis de panicer, de botaller, de reboster, de museu [i] de sobreadzembler», un cuiner («coch»), un «obrer», un «porter» i els «escuders».

— Els oficis de caire religiós estaven presidits per un «prior» que designava un recor i quatre preveres, i supervisava les activitats del culte adreçades tant als residents com als confreres i les visites preceptives als pobres malalts, per tal de proporcionar-los consol espiritual, i controlava que l'assistència a llurs necessitats corporals es feia d'acord amb els manaments de l'Església.

— Hi havia, finalment, una sèrie d'oficis encarregats de tasques assistencials de caire sanitari o parasanitari: un «enfermer», una «dona qui ha càrrech de les dones malaltes»,

una altra «dona qui ha càrrech dels infants», un «barber de casa», uns «metges de física e barbers» i un «especier». Els titulars d'aquests càrrecs havien de rendir comptes de les despeses efectuades i de comprometre's a no rebre ni béns ni diners de cap pacient de l'Hospital, i a no fer servir medicines de la institució per tractar malalts aliens a aquesta institució.

— Tots els càrrecs exposats exigien la residència a l'Hospital dels seus titulars, llevat dels «metges de física» i dels «barbers» addicionals al que ocupava el càrrec de «barber de la casa», el qual havia de ser «un barber singularment hàbil e espert en art de cirurgia» i permanentment disposat a atendre les demandes dels ingressats i dels qui acudien de nou en qualsevol moment del dia o de la nit. S'especifica, però, que l'Hospital acostumava «contínuament de tenir apensionats» els «metges de física» i els «barbers» restants. Tots ells estaven obligats a visitar els «pobres malalts» dues vegades al dia, i a celebrar reunions conjuntes amb el barber de la casa per parlar de les afeccions dels seus pacients.

Dels hospitals per a pobres malalts als hospitals per a malalts pobres

A més dels hospitals generals, encara cal esmentar dues altres novetats al panorama hospitalari europeu dels segles xv i xvi: els hospitals específicament destinats a pobres que patien malalties concretes (com ara el «mal francès») i els albergs de pobres. Aquestes tres novetats institucionals estigueren estretament relacionades amb els moviments de reforma religiosa pre i posttridentins. En efecte, fins a la fi de l'Antic Règim el catolicisme mai no estigué preocupat per la pobresa i la malaltia *per se*, sinó només en la mesura en què aquestes possessin en perill la salvació de les ànimes dels pobres i malalts (Pullan, 1999).

Així, doncs, hom pot afirmar que, malgrat les notables transformacions que els hospitals europeus experimentaren en el decurs dels segles baixmedievals i moderns, el model d'hospital general sorgit als nuclis urbans europeus del segle xv romangué essencialment inalterat durant tot l'Antic Règim i només al llarg del segle xix fou definitivament reemplaçat per un nou model d'hospital. L'imperatiu de la caritat cristiana continuà constituint el principal mòbil subjacent a les diverses iniciatives per a la creació i sosteniment de noves fundacions hospitalàries —així com d'altres obres pietoses—, tot i que aquesta virtut fos entesa de manera una mica diferent per catòlics i protestants: per als catòlics, la filantropia continuà sent la via per comprar la gràcia celestial, mentre que per als protestants només era una obra de caritat escaient. Junt amb la caritat, el paper simbòlic d'aquest tipus d'iniciatives com a demostració de posició i prestigi socials mogué de manera creixent manufacturers, comerciants, banquers i propietaris a implicar-s'hi (Pullan, 1999).

D'aquesta manera, els pobres continuaren sent el principal objecte d'atenció dels hospitals moderns, en el marc d'un patró assistencial cada vegada més organitzat i sistemàtic, la gestió del qual era habitualment compartida per representants dels poders polítics civil (municipis, monarquia i/o exèrcit) i eclesial (bisbes, ordes religiosos i/o confraries), amb una tendència creixent en el decurs del temps vers la concentració del poder en mans de laics —el que coneixem com a *laïcització* i que convé distingir de la *secularització* dels pressupòsits doctrinals, de caràcter teològic, que sustentaven l'assistència hospitalària a les societats de l'Antic Règim. Els hospitals d'aquest tipus de societats acostumaven a publicar llistes de donants per atraure ulteriors ajuts, tot utilitzant uns pocs noms aristocràtics com a reclam publicitari per estimular les donacions de les capes socials mitjanes. En el procés d'admissió

d'aquests hospitals, habitualment pesaven més els criteris socials que no pas els mèdics, i els drets atorgats als donants per admetre pacients eren proporcionals a la quantia de les respectives donacions. A més, malgrat que l'atenció era gratuïta, en moltes d'aquestes institucions, i particularment al món protestant, se'n beneficiaven només aquells pacients que haguessin aconseguit d'assegurar-se el passí d'admissió d'algun benefactor. Com a representants dels donants, els administradors de l'Hospital posseïen molt més poder sobre el funcionament de la institució que els metges a qui contractaven (Granshow, 1993, p. 1184-1186).

En el decurs dels segles XVIII i XIX, però, les institucions hospitalàries occidentals experimentaren una forta transformació i començà a sorgir un model nou d'hospital, qualitativament diferent del propi de l'Antic Règim. Fou només a partir d'aleshores quan, en el marc del nou ordre social burgès i liberal, l'hospital esdevingué una institució essencialment mèdica. Precisament dins d'aquest nou hospital es desenvolupà i consolidà la seva hegemonia una nova forma de medicina, fonamentada en les ciències naturals (física, química i biologia), disciplines també noves aleshores, que havien sorgit com a resultat de la transformació de les condicions intel·lectuals i socials de conreu de la filosofia natural a l'Europa de la transició entre els segles XVIII i XIX.

Els hospitals tingueren un paper central en la construcció de la nova ciència mèdica al llarg dels segles XVIII i XIX. I això s'aplica tant a l'àmbit assistencial, com al docent i investigador. Ara bé, aquest procés no es produí ni instantàniament, ni simultàniament a tot el món. En aquest aspecte, la siscentenària història de l'Hospital de la Santa Creu il·lustra el comportament com a perifèria científica europea de Catalunya i de l'Estat espanyol durant els dos últims segles. La transformació de l'Hospital de la Santa Creu en un hospital modern s'inicià a la darrerria del segle XIX i s'accelerà amb la seva refundació el 1902 com a Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Tanmateix, el seu va ser un llarg procés de modernització que s'estendrà durant tot el segle XX i que cal confiar que culmini en els propers anys, quan el Nou Hospital de la Santa Creu i Sant Pau —el Nou Sant Pau— assoleixi un funcionament ple. El què i el com d'aquesta transformació constitueixen, però, un assumpte que no tinc aquí espai per tractar, tot i que espero abordar-lo en un futur pròxim.

Bibliografia

- ARRIZABALAGA, J. (1999), «Poor relief in Counter-Reformation Castile: An overview». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A.; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 151-176.
- BAQUERO, A. (1952), *Bosquejo histórico del Hospital Real y General de Nuestra Señora de Gracia de Zaragoza*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CONEJO DA PENA, A. (2002), *L'antic Hospital de Santa Maria, seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs*, Lleida, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.
- DANON, J. (1978), *Visió històrica de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajoana.
- FERNÁNDEZ DOCTOR, A. (2000), *El Hospital Real y General de Ntra. Sra. de Gracia de Zaragoza en el siglo XVIII*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- GRANSHOW, L. (1993), «The hospital». A: BYNUM, W. F.; PORTER, R. (ed.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, vol. II, Londres, Routledge, 2 v., p. 1180-1203.

- GRANSHOW, L.; PORTER, R. (ed.), (1989), *The Hospital in History*, Londres, Routledge.
- LINDGREN, U. (1980), *Bedürftigkeit, Armut, Not. Studien zur spätmittelalterlichen Sozialgeschichte Barcelonas*, Münster Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- LÓPEZ TERRADA, M. L. (1986), *El Hospital General de Valencia en el siglo XVI (1512-1600)*, València, Universitat de València. [Tesi doctoral]
- (1999), «Health care and poor relief in the Crow of Aragon». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 177-200.
- MARTÍNEZ VIDAL, A. (2002), «L'Hospital General de Santa Creu de Barcelona: una nova institució assistencial a la Corona d'Aragó», *Annals de Medicina*, 85/4, p. 236-239.
- PULLAN, B. (1999), «The Counter-Reformation, medical care and poor relief». A: GRELL, O. P.; CUNNINGHAM, A; ARRIZABALAGA, J. (ed.), *Health care and poor relief in Counter-Reformation Europe*, Londres, Nova York, Routledge, p. 18-39.
- RISSE, G. (1999), *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*, Oxford, Oxford University Press.
- ROCA, J. M. (1920), *Ordinacions de l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona (any MCCCCXVII)*, Barcelona, F. Giró impressor.